

ISSN 2181-1040
Doi Journal 10.26739/2181-1040

МАРКАЗИЙ ОСИЁ РЕНЕССАНСИ ЖУРНАЛИ

1 СОН, 2 ЖИЛД

JOURNAL OF CENTRAL ASIAN RENAISSANCE

VOLUME 1, ISSUE 2

Tadqiqot.uz

ТОШКЕНТ-2020

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Мадаева Шаҳноза Омонуллаевна
фалсафа фанлари доктори, профессор.
Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети Фалсафа ва
мантиқ кафедраси мудири

Бош муҳаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Хожиев Тунис Нуркосимович
фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори
(PhD). Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети

Юсупова Дилдора Дилшатовна
диншунослик бўйича фалсафа
доктори(PhD), Ўзбекистон Миллий гвардия-
си ҳарбий техника институти доценти

Марказий Осиё уйғониш даври тадқиқотлари илмий-назарий ва
ижтимоий-фалсафий журнали таҳририят аъзолари

Хакимов Акбар Абдуллаевич – Ўзбекистон Фанлар академияси, Ўзбекистон Бадий академияси академиги, Санъатшунослик фанлари доктори, профессор (Ўзбекистон)

Марианна Камп Рутц – тарих фанлари доктори, Индиана университети ЕвроОсиё тадқиқотлари маркази профессори. (АҚШ)

Жўраев Нарзулла Қосимович – Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллар университети профессори, сиёсий фанлар доктори (Ўзбекистон Республикаси)

Махмудова Гули Тилабовна – фалсафа фанлари доктори, профессор. Ўзбекистон Миллий университети қошидаги “Фалсафа” илмий марказ раҳбари (Ўзбекистон Республикаси)

Исломов Зоҳиджон Маҳмудович – Ўзбекистон Халқаро ислом академияси илмий ва инновация ишлар бўйича проректори, филология фанлари доктори, профессор. (Ўзбекистон Республикаси)

Клэр Роосиен – Йел университети Славян тиллари ва адабиётлари кафедраси PhD доктори. (АҚШ)

Антонио Алонсо Маркос – Сан Пабло номидаги CEU университети профессори (Испания)

Ширинова Раима Хакимовна – Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети халқаро ишлар бўйича проректори, филология фанлари доктори, профессор (Ўзбекистон Республикаси)

Каримов Элёр Эрикович – Хофстра университети профессори, тарих фанлари доктори (АҚШ)

Габитов Турсун Хафизович – Ал Форобий номидаги Қозоғистон Миллий университети Диншунослик ва маданиятшунослик кафедраси профессори, фалсафа фанлари доктори. (Қозоғистон Республикаси)

Рўзматова Гулноз Мирахраровна – Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети профессори, фалсафа фанлари доктори (Ўзбекистон Республикаси)

Сафарова Нигора Олимовна – Навоий Давлат педагогика институти Ижтимоий фанлар кафедраси мудири, фалсафа фанлари доктори (Ўзбекистон Республикаси)

Хидирова Наргиза Ўриновна – ЎзР ФА Тарих институти катта илмий ходими, тарих фанлари номзоди (Ўзбекистон Республикаси)

Каримов Раҳмат Раҳманович – Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети доценти, фалсафа фанлари номзоди (Ўзбекистон Республикаси)

Калонов Комил Қулахматович – Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети профессори, социология фанлари номзоди (Ўзбекистон Республикаси)

Тошов Хуршид Илхомович – Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети доценти (PhD) (Ўзбекистон Республикаси)

Абдусатторова Ситора Фахриддин кизи – ЎзМУ PhD докторанти . (Ўзбекистон Республикаси)

Шукуров Акмал Шарофович – ЎзМУ PhD докторанти . (Ўзбекистон Республикаси)

Бекбаев Рауф Рустамович – Фалсафа тарихи ихтисослиги бўйича ЎзМУ Магистранти (Ўзбекистон Республикаси)

Ибодуллаева Шоира – Ўзбекистон халқаро ислом академияси магистранти. (Ўзбекистон Республикаси)

Хакимов Акбар Абдуллаевич – Академия наук Республики Узбекистан, академик Академии художеств Узбекистана, доктор искусствоведения, профессор (Узбекистан)

Марианна Камп Рутц – доктор исторических наук, профессор Центра евразийских исследований Университета Индианы. (США)

Джураев Нарзулла Касымович – профессор Узбекского государственного университета мировых язы-

Главный редактор:

Мадаева Шахноза Омонуллаевна
доктор философских наук,
профессор. Заведующая кафедрой
философии и логики Национального
университета Узбекистана имени
Мирзо Улугбека

Заместитель главного редактора:

Ходжиев Тунис Нуркосимович
доктор философских наук (PhD).
Национальный университет Узбекистана
имени Мирзо Улугбека

Юсупова Дильдора Дильшатовна
доктор философских наук по религиоведению
(PhD), доцент Военно-технического
института Национальной гвардии
Узбекистана.

**Члены редколлегии научно-теоретического и социально-философского журнала
«Исследование Ренессанса Центральной Азии»**

ков, доктор политологических наук (Республика Узбекистан)

Махмудова Гули Тилабовна – доктор философских наук, профессор. Руководитель исследовательского центра «Философия» Национального университета Узбекистана (Республика Узбекистан)

Исламов Зоҳиджон Махмудович – Проректор по науке и инновациям Международной исламской академии Узбекистана, доктор филологических наук, профессор. (Республика Узбекистан)

Клэр Роосиен – доктор философии, кафедра славянских языков и литературы, Йельский университет. (США)

Антонио Алонсо Маркос – профессор Университета CEU имени Сан-Пабло (Испания)

Ширинова Раима Хакимовна – Проректор по международной деятельности Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека, доктор филологических наук, профессор (Республика Узбекистан)

Каримов Эльёр Эрикович – профессор Университета Хофстра, доктор исторических наук (США).

Габитов Турсун Хафизович – профессор кафедры религиоведения и культурологии, доктор философских наук, Национальный университет Казахстана им. Аль-Фароби. (Республика Казахстан)

Рузматова Гульноз Мирахраровна – профессор Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека, доктор философских наук (Республика Узбекистан).

Сафарова Нигора Олимовна – Заведующая кафедрой социальных наук, доктор философских наук, Навоийский государственный педагогический институт (Республика Узбекистан).

Хидирова Наргиза Уриновна – Старший научный сотрудник Института истории Академии наук Республики Узбекистан, кандидат исторических наук (Республика Узбекистан).

Каримов Рахмат Рахманович – Доцент Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека, кандидат философских наук (Республика Узбекистан)

Калонов Комил Кулахматович – Профессор Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека, кандидат социологических наук (Республика Узбекистан).

Тошов Хуршид Ильхомович – Доцент Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека (PhD) (Республика Узбекистан)

Абдусатторова Ситора Фахриддин кызы – Докторант Национального университета Узбекистана. (Республика Узбекистан)

Шукуров Акмал Шарофович – Докторант Национального университета Узбекистана. (Республика Узбекистан)

Бекбаев Рауф Рустамович – Магистрант Национального университета Узбекистана по истории философии (Республика Узбекистан).

Ибодулласева Шоира – Магистрант Международной исламской академии Узбекистана. (Республика Узбекистан)

Chief Editor:

Madaeva Shakhnoza Omonullaevna
*Doctor of Philosophy, Professor. Head of
the Department of Philosophy and Logic
of the National University of Uzbekistan
named after Mirzo Ulugbek*

Deputy Chief Editor:

Khodzhiev Tunis Nurkosimovich
*Doctor of Philosophy (PhD). National
University of Uzbekistan named after
Mirzo Ulugbek*

Yusupova Dildora Dilshatovna
*Doctor of Philosophy in Religious Studies
(PhD), Associate Professor of the Military
Technical Institute of the National
Guard of Uzbekistan*

**Members of the editorial board of the scientific-theoretical and socio-philosophical journal
«Central Asian Renaissance Studies»**

Khakimov Akbar Abdullaevich – Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Academician of the Academy of Arts of Uzbekistan, Doctor of Arts, Professor (Republic of Uzbekistan)

Marianne Kamp Rutz – Doctor of History, Professor at the Center for Eurasian Studies, Indiana University. (USA)

Dzhuraev Narzulla Kasimovich – Professor of the Uzbek State University of World Languages, Doctor of Political Science (Republic of Uzbekistan)

Makhmudova Guli Tilabovna – Doctor of Philosophy, Professor. Head of the Research Center «Philosophy» of the National University of Uzbekistan (Republic of Uzbekistan)

Islamov Zohijon Makhmudovich – Vice-rector for science and innovations of the International Islamic Academy of Uzbekistan, doctor of philological sciences, professor. (Republic of Uzbekistan)

Claire Roosien – Ph.D., Department of Slavic Languages and Literature, Yale University. (USA)

Antonio Alonso Marcos – Professor at the University of CEU named after San Pablo (Spain)

Shirinova Raima Khakimovna – Vice-Rector for International Affairs of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Doctor of Philology, Professor (Republic of Uzbekistan)

Karimov Elyor Erikovich – Professor at Hofstra University, doctor of historical sciences (USA).

Gabitov Tursun Khafizovich – Professor of the Department of Religious Studies and Cultural Studies, Doctor of Philosophy, National University of Kazakhstan named after Al-Farabi. (The Republic of Kazakhstan)

Ruzmatova Gulnoz Mirahrarovna – Professor of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Doctor of Philosophy (Republic of Uzbekistan).

Safarova Nigora Olimovna – Head of the Department of Social Sciences, Doctor of Philosophy, Navoi State Pedagogical Institute (Republic of Uzbekistan).

Khidirova Nargiza Urinovna – Senior Researcher at the Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Candidate of Historical Sciences (Republic of Uzbekistan).

Karimov Rakhmat Rakhmanovich – Associate Professor of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Candidate of Philosophy (Republic of Uzbekistan)

Kalonov Komil Kulakhmatovich – Professor of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, candidate of sociological sciences (Republic of Uzbekistan).

Toshov Khurshid Ilkhomovich – Associate Professor of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek (PhD) (Republic of Uzbekistan)

Abdusattorova Sitora Fakhridin kiziy – Doctoral student of the National University of Uzbekistan. (Republic of Uzbekistan)

Shukurov Akmal Sharofovich – Doctoral student of the National University of Uzbekistan. (Republic of Uzbekistan)

Bekbaev Rauf Rustamovich – Master student of the National University of Uzbekistan in the history of philosophy (Republic of Uzbekistan).

Ibodullaeva Shoira – Master student of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Republic of Uzbekistan)

Саҳифаловчи: Абдулазиз Мухаммадиев

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Tadqiqot город Ташкент,
улицы Амира Темура пр. 1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC the city of Tashkent,
Amir Temur Street pr. 1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

МУНДАРИЖА / CONTENT

1.Хидирова Наргиза Ўриновна МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ЯШАГАН АЁЛЛАРНИНГ ТАРИХИЙ ОБРАЗИ	6
2.Тошов Хуршид Илхомович ШАРҚ ВА ҒАРБ РЕНЕССАНСИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИДА ГЕРМЕТИЗМ ҒОЯЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ.....	19
3.Antonio Alonso Marcos FEAR AND EDUCATION	30
4.Сафарова Нигора Олимовна ТИНЧЛИК ВА БАРҚАРОРЛИКНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ	36
5.Бобур Аминов, Файзходжа Махмудов ВАКУФНАЯ ГРАМОТА ВРЕМЕНИ ПРАВЛЕНИЯ САЙЙИДА АМИРА АБДУЛАХАД ХАНА	46

Сафарова Нигора Олимовна
Навоий давлат педагогика институти
профессори, Ижтимоий фанлар кафедраси
мудир, фалсафа фанлари доктори

ТИНЧЛИК ВА БАРҚАРОРЛИКНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ
(Ўрта асрлар Марказий Осиё ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихи мисолида)

 DOI 10.26739/2181-1040-2020-1-4

Аннотация. Шарқ мутафаккирлари умуминсоний ғояларига асосланиб терроризмнинг потенциал сабабларига (агрессия, зўрлик, конфликтлар, бегоналашув, худбинлик, эгоизм, нафс)ғоявий курашни аҳамияти асослаб берилди; Ўзбекистоннинг терроризмга қарши курашда халқаро ҳамжамиятдаги ўрни, нуфузи ҳамда Ватанимиз осойишталиги ва барқарорлигини таъминлашда «Жаҳолатга қарши фақат маърифат» тамойили муҳим аҳамият касб этиши илмий-назарий таҳлил асосида ёритиб берилди.

Калит сўзлар: террор, терроризм, халқаро терроризм, глобал терроризм, фундаментализм, экстремизм, оммавий террор, мутаассиблик, миллатчилик терроризми, ислом дини ниқобидаги терроризм, бағрикенглик, диний бағрикенглик, муроса, ҳамжихатлик, миллатлараро тотувлик.

Сафарова Нигора Алимовна
Профессор, доктор философских наук,
Навоийский Государственный педагогический институт
Зав.кафедрой социальных наук

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ МИРА И УСТОЙЧИВОСТИ
(на примере истории средневековой центрально-азиатской
социально-философской мысли)

Аннотация. Разработаны историко-философские принципы борьбы с терроризмом; обосновано значение идейной борьбы по проблемам выявления потенциальных причин терроризма (агрессия, применение силы, насилие, конфликты, отчуждение, эгоизм); обосновано место и престиж Узбекистана в международном сообществе в борьбе с терроризмом, а также важность принципа. «Против невежества только просвещением» в обеспечении мира и стабильности в Узбекистане.

Ключевые слова: террор, терроризм, международный терроризм, глобальный терроризм, сепаратизм, фундаментализм, религиозный фундаментализм, экстремизм, глобализация терроризма, массовый террор, фанатизм, националистический террор, терроризм под прикрытием религии ислам, толерантность, религиозная толерантность, компромисс, согласие, межнациональное согласие.

Safarova Nigora Alimovna
Professor, Doctor of Philosophy,
Navoi State Pedagogical Institute
Head of the Department of Social Sciences

Annotation. Historical and philosophical principles of combating terrorism have been developed; substantiated the importance of the ideological struggle on the problems of identifying potential causes of terrorism (aggression, use of force, violence, conflicts, alienation, selfishness); the place and prestige of Uzbekistan in the international community in the fight against terrorism is justified, as well as the importance of the principle “Against ignorance only through education” in ensuring peace and stability in Uzbekistan.

Key words: terror, terrorism, international terrorism, global terrorism, separatism, fundamentalism, religious fundamentalism, extremism, globalization of terrorism, mass terror, fanaticism, nationalistic terror, terrorism as a kind of religious islam, tolerance, religious tolerance, compromise, agreement, mutual respect.

Ўрта асрлар Марказий Осиё ижтимоий-фалсафий фикрлари тарихи халқаро тотувлик ва ҳамжиҳатлик, диний бағрикенглик ва ўзаро ишонч, турли динга эътиқод қилувчи мамлакатлар халқлари билан иқтисодий ва маданий ҳамкорликка интилиш орқали диний мутаассиблик ва адоватга қарши ғоявий жиҳатдан муваффақиятли кураш олиб борилганидан гувоҳлик беради. Сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий жабҳаларда маълум натижаларга эришишда ўша даврларда вужудга келган назарий-фалсафий ва маънавий-ахлоқий ғояларнинг ҳиссаси бениҳоя каттадир.

Марказий Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий фикрлари тарихида диннинг ижтимоий, маънавий-ахлоқий моҳиятига давр ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маънавий шароити нуқтаи назаридан ёндашиш, унинг қадриятларини реал ҳаёт шароитларига татбиқ қилиш борасида илк ўрта асрлардаёқ бой анъаналарга эга бўлинган. Унда диннинг асосий хизмати, энг аввало, фуқароларни юксак ахлоқийлик руҳида тарбиялаш, ўзаро тотувлик ва ҳамжиҳатликка даъват этиш ва оқибатда, жамиятда барқарорлик, одамлар ўртасида тинчлик-омонлик ва тотувликни таъминлаш ҳисобланган. Марказий Осиё мутафаккирлари халқлар ва мамлакатлар ўртасида ўзаро ишончсизлик, адоват ҳис-туйғуларининг кучайишига сабаб бўлувчи диний мутаассиблик ва ғаразни каттик қоралаб, диний бағрикенглик ҳамда муросасозлик ғояларини илгари сурганлар. Динга бундай ёндашув анъаналари ўрта асрларда ушбу ғояларни ижтимоий ва маданий-маънавий ҳаётда амалий қўллашга ҳаракат қилиш билан яна ҳам мустаҳкамланган.

Халқлар ўртасида тинчлик-тотувлик ўрнатиш, ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликда яшаш ғоясини изчил ишлаб чиққан ва уни назарий-фалсафий асослашга ҳаракат қилган буюк мутафаккирлардан бири ватандошимиз Абу Наср Форобий (873–950)дир. Форобий ўзининг кўпгина асарларида, хусусан, “Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари”, “Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида” рисоаларида инсон жамоалари келиб чиқишининг тарихий ва ижтимоий сабабларини кўрсатган. Шунингдек, инсонлар бир-бирининг ёрдами-сиз яшай олмаслиги, ҳамкорлик ва ўзаро ёрдамгина инсон жамоалари вужудга келишини ҳамда жамият барқарорлиги ва раванқ топишининг ҳам энг асосий сабаби эканлигини кўрсатади. Бу ҳақда Форобий шундай деб ёзади: “Инсон ўз табиати жиҳатидан шундай таркиб топганки, ўзининг мавжудлиги ва олий даражадаги камолотга эришуви учун кўп нарсаларга муҳтождир. У буларнинг барчасига бир ўзи эриша олмайди ва уларга эришиш учун кишиларнинг қандайдир жамоасига муҳтож. Бу жамоанинг ҳар бир аъзоси у муҳтож бўлган нарсаларнинг биронтаси билан уни таъминлайди. Жамиятнинг ҳар бир аъзоси ҳам бир-бирларига нисбатан худди шундай ҳолатда бўладилар. Мана шу сабабли, бир-бирига ёрдам берувчи жуда кўп кишиларнинг бирлашуви орқали инсон ўзи интилган камолотга эришуви мумкин”[1-302]. Демак, инсонлар ўзаро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатлик, бир-бирига ёрдам бериш орқали нафақат моддий эҳтиёжларини, балки маънавий эҳтиёжларини ҳам қондирадилар, бунинг натижасида ҳар бир инсон ва бутун жамоа маънавий камолотга эришади.

Иккинчидан, инсонларнинг жамоа бўлиб яшаши, бирор кишилик жамоасига бирлашиши сабаби уларнинг қайси ирк, миллат ёки динга мансублиги билан эмас, балки ўзаро ёрдам, ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликка муҳтожлиги билан изоҳланиши шарт. Албатта, мутафаккирнинг бу қарашлари, бир томондан, жамиятнинг асл моҳияти, унда ҳар бир аъзонинг тутган ўрни, бурчи ва вазифасини кўрсатувчи маънавий-ахлоқий аҳамиятга эга ғоя бўлса, иккинчи томондан, инсонларни ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликка даъвати ҳамдир.

Жамият ҳақидаги Форобий ғояларининг яна бир муҳим маънавий-ахлоқий ва ғоявий-сиёсий аҳамияти шундаки, у инсон жамоаларини ўз моҳияти, мақсади, интилишлари жиҳатидан фозил жамоа (мадинат ул- фозила) ва жоҳил жамоа (мадинат ул-жоҳила)га ажратар экан, уларни бир-биридан фарклантирувчи омил уларда яшовчи фуқароларнинг қайси миллатга ва диний эътиқодга мансублиги эмас, балки ушбу жамоа аъзоларининг ўзаро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликка бўлган муносабатлари эканлигини таъкидлайди. Маса-

лан, бу ҳақда мутафаккир бундай деб ёзади: “Фозил шаҳар ўзига таянган, табиатан соғлом бўлган инсонлар гуруҳидан иборатки, уларнинг ҳар бири бахт-саодатга етказиш мумкин бўлган тушунчаларни қабул қилиб, бу йўлни бир-бирига ҳамкорлик қилиш йўли ила муштарак равишда босиб ўтадилар. Фозил шаҳарда инсонларнинг ўзаро алоқаси учун восита ва уларни бирлаштирувчи нарса “умумий ашёлар” тўғрисидаги “умумий қараш” бўлиб, мазкур қарашларнинг ўзи “умумий фаолият”га айланган, яъни ягона ашёга нисбатан илм ва амал шаҳар аҳолисининг умумий хусусияти бўлиб қолгандир... Шаҳар аҳли руҳан бир вужудга айланади. Аҳоли учун замон ва маконнинг аҳамияти қолмайди, чунки у яхлит бир бутунликни ташкил этади. Зеро бундай ҳолда шаҳардаги ҳар бир “киши” ўз борлигини “инсонийликка” бағишлайдики, оқибатда, фазилат занжири азалдан абадга қадар давом этади. Шаҳар аҳолиси бўлинмас бир бутунликка ва руҳан ягона бир жавҳарга айланадики, унда бошқарувдан тортиб хизмат кўрсатишга қадар босқичлар тизими мавжуд бўлади” [2-27].

Муҳими шундаки, Форобийнинг таъкидлашича, бундай жамоа аҳолиси турли ирқ, миллат, дин, урф-одатлар, анъаналарга мансуб бўлган кишилардан иборат бўлиши мумкин. Чунки “бундай шаҳар аҳолиси умумий қондошлик, яшаш макони, ирқи ва урф-одатларининг муштараклиги асосидагина бир ерга тўпланган эмас. Зеро фозил шаҳарда бу айtilган омиллардан ҳеч бири йўқ ёки уларнинг бўлиши шаҳарнинг афзаллиги ёхуд бирор имтиёзи борлигини белгиламайди” [2-29].

Форобийнинг ушбу фикрларини ҳозирги даврда республикамызда юз бераётган ижтимоий-сиёсий ва маданий-маънавий ўзгаришлар жараёнига, хусусан, миллий ва диний қадриятларимиз қайта тикланаётган шароитга татбиқ қилар эканмиз, исломга сиёсий тус беришга интилаётган ҳар қандай уринишлар сиёсий ва ғоявий жиҳатдан асоссиз эканлиги аниқ бўлади. Ислом миллий анъаналарининг, ислом маданиятининг тикланиш жараёни исломни ташқаридан ҳар қандай қилишдан воз кечиш, исломга сиёсий тус бериш ва сиёсатга ислом руҳини бахш этишдан воз кечиш тўғри эканлигини кўрсатди. Мовароуннахрнинг мусулмон маданиятининг ўзига хос жиҳати этник сабр-тоқат ва бағрикенглик руҳини ўзида акс эттиргандир. Форобий ва Ибн Сино асарларида умуминсоний моҳиятга эга фалсафий, маърифий ғоялари нафақат диний асосда, балки маданий ва ахлоқий концепциялар негизда шаклланган қарашлардан иборат. Зотан мутафаккирлар кишилик жамиятининг ҳамжиҳатликда ҳаёт кечириши тинчлик ва барқарорликнинг асосини ташкил этувчи ижтимоий ва сиёсий қарашлари ҳозирги кунда ҳам узининг илмий ва фалсафий моҳияти жиҳатдан долзарбдир.

Шунинг учун ҳам мутафаккирнинг юқоридаги ғояларини республикамыз фуқароларининг тафаккурига ҳар томонлама сингдириш кўп миллатли мамлакатимизда ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашга хизмат қилгани ҳолда, халқимиз онгини диний фундаментализм ва экстремизм ғоялари билан заҳарлашга ҳаракат қилаётган ваҳҳобийлар ва бошқа бузғунчи террорчилик гуруҳларига қарши курашда ҳам улкан ғоявий ва сиёсий аҳамиятга эга.

Қандай омил фозил шаҳар аҳолиси салоҳиятининг мустаҳкамлигига сабаб бўлади? Бу инсонларни ягона бир бутунликда бўлган “фозил шаҳар” номи остига тўпланишининг умумий омили нимада? “Фозил шаҳар”даги аҳоли бошқа маданий жамоалар уюшмасидан қайси омилларга кўра фарқ қилади? Бу саволларга жавоб бериб, мутафаккир шундай деб ёзади: “Ҳар қандай ирқий қон-қариндошлик, ирсий, ягона раҳбарлик, шартнома, урф-одат ва тилдаги маданий умумийлик, ягона ҳудудда яшаш, бошқа қабилалар устидан ғалабага эришиш ва бошқа омиллар ягона миллат номи билан бирлашишга сабаб бўлиши мумкин, бироқ буларнинг ҳаммаси жоҳилиятдан нишонадир. Фозил шаҳарнинг бошқа шаҳарлардан моҳиятан фарқи унда илоҳий маърифат ва унинг иймоний эътиқод занжирлари ва бу илмдан кейин турувчи инсоний ахлоқ ва фазилатларга амал қилинишидир” [2-33].

Форобийнинг ушбу фикрлари адоват, уруш, низолар ҳеч бир ирқда, миллатда ва динда тарихий, ижтимоий, маданий-маънавий илдизга эга эмаслигини исботлаш учун хизмат қилиши мумкин бўлган назарий асос ҳамдир. Ҳар қандай жамиятнинг ҳақиқий фазилати ва бошқалардан ажралиб турувчи сифати ўша жамият ва миллатнинг иқтисодий ва ҳарбий куч-қудрати нуфузида эмас, балки ушбу жамият фуқароларининг илм-маърифат, инсоний ахлоқ ва фазилатларга эришганлигидадир.

Форобий фозил шаҳар — давлатни соғлом инсон танасига ўхшатади. Бу тананинг

ҳамма аъзолари тананинг соғлиғини ва камолотини таъминлаш учун бир-бирлари билан мустаҳкам алоқада бўлганликлари ва бир-бирларига ёрдам берганликлари каби, фозил шаҳар-давлатнинг фуқаролари ҳам бир-бирларига боғлиқдирлар. Уларнинг ҳар бири маълум мавқега эга ва маълум вазифаларни амалга оширади. [2-29]

Мутафаккир фикрларининг ҳозирги давримиз учун ҳам ижтимоий-сиёсий аҳамияти шундаки, бағрикенглик ва ҳамжиҳатлик тамойиллари устувор бўлган жамиятда ҳар томонлама мустаҳкам ижтимоий-сиёсий барқарорлик вужудга келади. Бундай шароитнинг вужудга келиши эса жамиятнинг иқтисодий ва маънавий равнақига йўл очади. Бу омилнинг назарий асосланганлиги кўп миллатли ва кўп тилли мамлакатларда ўз давлатларига ном берган асосий миллат билан бу мамлакатларда истиқомат қилувчи этник озчилик ўртасидаги ўзаро муносабатлар ички сиёсий барқарорлик ва миллий хавфсизликнинг ҳал қилувчи шартларидан бири бўлиб қолмоқда. Ички сиёсий аҳволнинг барқарорлиги, миллий хавфсизлик ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш динамикаси кўп миллатли давлатда яшаётган бошқа миллатлар вакиллариининг сиёсий хайрихоҳлигига бевосита боғлиқ бўлади.

Жуда кўп миллат ва элат вакиллари, турли динга эътиқод қилувчи халқларни ўз бағрига олган юртимиз учун мутафаккирнинг юқоридаги ғоялари долзарб аҳамиятга эга. Форобийнинг ўлмас ғоялари, аввало, фуқаролар учун юртимизда сиёсий барқарорлик ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашга сафарбар қилувчи бир ғоявий даъват бўлса, иккинчи томондан, диний фундаментализм ва терроризмнинг вужудга келишида ғоявий ҳамда сиёсий манба бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик хавфига қарши курашда ҳам кучли ғоявий қурол воситаси бўлиши мумкин.

Бирдамлик, ўзаро ҳамкорлик, тотувлик, озодлик сингари ижтимоий ҳодисалар ҳар бир индивиднинг ўзини сақлашга бўлган интилиши эканлиги Ибн Сино қарашларида ўзига хос тарзда кўрсатиб ўтилган. [3-29] Жамоа тузуми унинг аъзоларининг ўзаро ёрдамлашиш ва ҳамкорлик меъёрлари асосида барқарор бўла олади. “Агар улар орасида низо рўй берса, уларнинг ҳар бири адолатни шундай нарса, деб билсинки, у нарса жамоа аъзоларининг барчаси учун фойдали бўлсин, адолатсизликни шундай нарса деб билсинки, у нарса жамоа аъзолари учун зиён келтирувчи ҳисоблансин” [4-17].

Абу Райҳон Беруний (973–1048) Буюк ипак йўлида жойлашган Ватанимиз ҳудудида ва халқимиз характерида миллий ҳамда диний бағрикенглик юксак даражада ривож топганлиги хусусида тарихий маълумотлар келтиради. Чунончи, у ўз асарларида Урганч шаҳрида бундан минг йиллар бурун ҳам яхудийлар маҳаллалари, христиан черковлари, араб, ҳинд, хитой, славян халқлари уюшиб истиқомат қилган алоҳида маҳаллалар мавжудлигини айтиб ўтган. Беруний таъкидлашича, одамлар бир-бирларига ёрдам бериш, турмуш учун зарур бўлган нарсаларни яратиш, ҳар қандай офатлардан сақланиш, ҳамкор, ҳамдард, ҳамдаст бўлиш ва хавф-хатарсиз яшаш мақсадида жамиятга уюшганлар. Кишилар жамоасининг вужудга келишининг асосий сабаби ҳам ана шу ўзаро ёрдам, ҳамдардлик, ҳамнафасликдир. Шу билан бирга, Беруний инсонпарвар мутафаккир сифатида бу ҳолат ва тартиб кейинчалик турли ғоратчилик, талончилик, душманликлар натижасида бузилганлигини кўрсатади. Масалан, Беруний “Минералогия” асарида бундай деб ёзади: “Инсон эҳтиёжлари шу даражада хилма-хилки, унинг бир ўзи уларни қондира олмайди. Уларни қондириш учун ёрдамчининг ўзи кифоя қилмайди. Эҳтиёжлар хилма-хил ва жуда кўп. Фақат бир қанча одамлардан ташкил топган жамоа билангина уларни қондириш мумкин. Бунинг учун эса одамлар шаҳарлар бунёд қилишга муҳтождирлар” [5-11]. Олим ўзининг ушбу фикрларини “Геодезия” асарида ҳам таъкидлаб ўтади: “Ва ... (инсон) эҳтиёжларининг кўплиги ва ундан ўзини тийиш (имконияти)нинг камлиги, ўзини ҳимоя қилиш воситаларининг камлиги ва душманларнинг кўплиги туфайли ўз ҳамжинслари билан жамиятга уюшишга муяссар бўлганки, бу жамиятда унинг ҳар бир (аъзоси) бир-бирларига ўзаро ёрдам муносабатида бўладилар, унинг ва бошқаларнинг ҳам эҳтиёжларини қондирадиган иш билан машғул бўладилар” [6-83].

Биз таҳлил қилаётган мавзу бўйича Берунийнинг маънавий мероси ва дунёқарашининг ғоявий аҳамиятини ёритиб беришга хизмат қиладиган масалалардан бири, энг аввало, Беруний дин деганда нимани тушунганлигини аниқлашдир. Бу ҳақда тадқиқотчилар А.Б. Холидов ва Б.Т. Эрманлар қуйидаги фикрни айтадилар: “Динга Беруний ўша давр қарашларидан келиб чиқиб, кенг маъно беради ва уни маънавий ҳаётнинг бутун мажмуи,

хатто инсон амалий ҳаётининг кўп соҳалари деб тушунади” [7-47].

Беруний фалсафий қарашларининг йирик тадқиқотчиси А.Ж.Шарипов ушбу фикрларга ўз муносабатини билдирар экан: “Ҳиндистон” асарига сўз боши ёзган муаллифлар ўз таърифлари билан динни англашда Берунийнинг рационалистик тенденцияларини таъкидламоқчи бўлишгандир. Агар бундай маънода бўлса, улар тамомила ҳақлар” [8-96], - деган хулосага келади.

Марказий Осиёда ўзида диний дунёқараш билан қомусий билимларни мужассам этган арбоблар кўп бўлганлиги ҳақидаги фикрларини назарда тутсак, юқоридаги тадқиқотчиларнинг хулосалари маълум даражада асосли эканлиги аёнлашади. Зеро ҳамма вақт жамиятда юз берадиган ижтимоий воқеа ва муносабатларнинг мазмун-моҳиятини, илмий ва тарихий асосини излашга интилган Берунийдек қомусий олим ва мутафаккир ўша даврда динда, шу жумладан ислом динида маънавий ҳаётнинг барча соҳалари мужассам эканлигига ишонч ҳосил қилган бўлиши мумкин. Шундай экан, диний ақидапарастлик ва муросасизлик асосида келиб чиқувчи адоват, низо-жанжал ва қонли урушлар олим томонидан қаттиқ қораланган. У диний ақида ва кўрсатмаларга ақл тарозиси нуқтаи назаридан ёндашишни таъкидлаш билан бирга, бошқа динларга, уларнинг кўзлаган мақсад ва маънавий моҳиятига ҳолисона баҳо беришга даъват қилади. Шу муносабат билан барча динларнинг моҳиятига ҳолисона баҳо беришга интилган ўрта аср олимларидан бири Абул Аббос Эроншаҳрий ҳақида фахр билан қуйидагиларни ёзади: “Абул Аббос Эроншаҳрийдан бошқа оғишмай ва иккиюзламачилик қилмай, тўғри ҳикоя қилган бирон кишини билмайман. Чунки, у киши ўз китобида биронта ҳам динга тарафдорлик ёки қаршилиқ қилмаган. Балки динлар ҳақида асар ёзишда ўзича бир йўл ихтиро қилган ва бундай асар ёзмоқчи бўлган бошқа кишиларни ҳам шу йўлни тутишга чақирган. У яҳуд ва насороларнинг динларини, таврот ва инжилнинг мазмунини яхши ҳикоя қилган” [9-27].

Энди Берунийнинг бошқа динларга эътиқод қилувчи халқларга ва уларнинг маънавий-ахлоқий ҳаёт тарзига бўлган муносабатини ифодаловчи бир фикрини келтириб ўтмоқчимиз. Беруний насроний (христиан) динидаги несторианлар мазҳабида илк ўрта асрларда одат бўлиб қолган ғайриахлоқий бир хатти-ҳаракатни қоралаган ҳолда, умуман насроний динидаги қавмларнинг мактовга сазовор ҳаёт тарзи ҳақида шундай ёзади: “Биз Оллоҳдан дўст ёки душман бўлишидан қатъи назар бирон кимсани ҳақорат қилишдан сақлашни сўраймиз. Шу жумладан, ҳаёт тарзлари камтарлик, ҳақгўйлик ва барчага нисбатан меҳрмурувват ҳислари билан йўғрилган насронийларни ҳам ҳақорат қилишдан сақлашни сўраймиз” [10-140]. Ҳақиқатан ҳам, бу ўзга динга эътиқод қилувчиларга нисбатан бўлган чуқур ҳурмат-эҳтиромнинг юксак намунасидир. Бу динлараро ўзаро ишонч, муросасозлик, маънавий юксалиш томон ҳаракат қилиш ғояларини тарғиб қилувчи даъватдир.

Беруний буюк инсонпарвар сифатида бир халқни бошқа халқдан афзал кўриш ва бу билан уларни бир-бирига қарши қўйиш ғоясини қаттиқ қоралайди. Масалан, у “Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида арабларни эронликлардан устун қўйишга уринган бир ўрта аср тарихчисининг фикрини шундай баҳолайди: “Унинг (юқоридаги) китобида айтиб ўтилган гапи у билан эронликлар орасида душманлик ва гиналар борлигидан далолат беради. Чунки, у “араблар эронликлардан афзал” дейиш билан қаноатланмай, хатто, уларни энг хор, энг паст, энг тушкун миллат деб, худо “Тавба” сурасида саҳройи арабларни ёмон тавсиф этганидан ҳам баттарок ёмонлаган ва уларга турли қабихликларни нисбат берган. Агар у эронликлардан афзал қилиб кўрсатган миллатнинг (халқнинг) аввалини (тарихини) озгина фикрлаб эслаганда эди, бу икки халқ ҳақида чегарадан ўтиб гапирганларининг аксарида, албатта, ўзини-ўзи ёлғончи қилган бўларди” [11-283].

Беруний турли халқларнинг тарихи, фани, дини, маданияти ва умуман маънавий қадриятларига нисбатан менсимаслик муносабатида бўлиш, уларни инкор қилишни ғайритабиий, ғайриахлоқий ҳодиса деб билади. Масалан, “Ҳиндистон” асарида бошқа халқлар маънавий қадриятларига шундай муносабатда бўлган бир гуруҳ ҳақида афсус билан ёзади: “Аҳмоқлик – давоси йўқ бир касалликдир; шундайки, уларнинг эътиқодича, дунёда ўз ерларидан бошқа ер йўқ, ўз жинсларидан бошқа халқ, ўз бошлиқларидан бошқа подшоҳлар йўқ, ўзларидан бошқа илм ва динларидан бошқа дин йўқдир. Ўзларини юқори тутиб, бемаъни ҳаракат қиладилар ва кибрланиб билимсиз қоладилар” [12-144].

Кўриниб турибдики, мутафаккир миллий ва диний чекланишни инсон ақлига зид, туза-

тиб бўлмайдиган даражадаги бир нодонлик, жоҳиллик деб ҳисоблайди. Шу муносабат билан А.Ж. Шарипов ҳозирги замон ҳинд олимларининг Беруний “амалда халқлар ўртасида ўзини ўзи тақдирлаш тамойилини қўллаб-қувватлаганлиги” ҳақидаги фикрларини келтиради.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, бошқа миллатлар вакилларига нисбатан халқимизга хос ҳурмат - эҳтиром, кенг феъллилик қадимий анъаналарга эга бўлган ҳамда бунинг назарий-фалсафий асослари Форобий, Беруний ва бошқа илк ўрта аср мутафаккирлари асарларида ёрқин намоён бўлган. Ушбу соф инсоний туйғу, масалан, ўзбекларда шу қадар ривожланганки, миллий-маънавий кенг феъллик уларнинг умумий маданияти ва руҳиятининг ажралмас қисмига айланиб кетган”.

Бундай анъаналар Марказий Осиё халқлари ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маънавий ҳаётида юз берган Уйғониш даврининг кейинги босқичи (XIV–XVI асрлар)да Жалололдин Румий (1207–1275), Абдурахмон Жомий (1414–1492), Давоний (1427–1502), Алишер Навоий (1441–1501), Хусайн Воиз Кошифий (ваф.1505), Заҳириддин Бобур (1483–1530) каби мутафаккирлар томонидан давом эттирилди ва янги ғоялар билан бойитилди. Улар вужудга келган ижтимоий-сиёсий ва маданий-маънавий шароит таъсирида ўз салафларининг кишилар жамоаларининг келиб чиқиши сабаблари ҳақидаги ғояларини ўзига хос равишда талқин қилиб, жамият раванқ топиши учун, аввало, жамиятда мамлакатлараро уруш ва қирғинликлар, динлараро адоват, инсонлараро низо-жанжаллар барҳам топиб, ўзаро ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, одамлар ўртасидаги ўзаро келишувга асосланган, динлараро адоват ва низолар тугатилган, ижтимоий адолатга асосланган орзудаги жамиятни ажойиб бадий лавҳалар ва тимсолларда тараннум этдилар. Ушбу ғоялар Абдурахмон Жомийнинг “Ҳираднома-и Искандар”, Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” дostonларида ўз аксини топган. Масалан, Жомий асарида тилга олинган орзудаги мамлакат аҳолиси тенг ҳуқуқли, бир-бири билан ҳамкорлик ва дўстликда яшайдилар, умуман ҳар қандай уруш ҳақида, айниқса, диний адоват асосида келиб чиқувчи урушлар ҳақида тасаввурга ҳам эга эмаслар. [13-337]

Жомий ва Навоий асарларида тавсиф қилинган бундай орзудаги мамлакат подшоҳи Искандарнинг асосий фазилати унинг диний тақво ва эътиқодида эмас, балки донолиги, маърифатлилиги ва адолатпарварлигидадир. Ушбу мутафаккирлар ислом динида собит эканлиги назарда тутилса, уларнинг ғоялари ўрта асрлар учун ҳам, ҳозирги давримиз учун ҳам нақадар муҳим ғоявий аҳамиятга эга эканлигини тасаввур қилиш қийин эмас.

Навоий асарининг қаҳрамони Искандар мамлакатни бошқаришда ўз маслаҳатчилари ва ишонган ёрдамчилари сифатида дин пешволари нуфузига суянмасдан, асосан илм-фаннинг турли соҳалари бўйича билимдон олимлар ва мутафаккирларга суянади, улар маслаҳати (машварат) билан иш юритади. Ушбу олим ва мутафаккирлар гуруҳига Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари фалсафий тафаккури тарихида донолик рамзи сифатида тасаввур этиладиган Арасту бошчилиқ қилади. Искандар давлатни бошқариш масаласида файласуф ва доноларга, хусусан, Арастуга мурожаат қилади. Арасту эса унга одамларнинг ҳаёт тарзи, жамиятни бошқариш ва ўз тажрибалари ҳақида билим беради. Йирик шарқшунос олим Е.Э.Бертельс таъкидлашича, Шарқ мамлакатларида Искандар ва Арасту номларининг муштарак келиши сиёсий, ҳарбий масалалар ва мамлакатни бошқариш масаласи фалсафанинг онтологик, гносеологик ва ахлоқий масалалари билан бирлашиб кетишига имконият яратади [14-283].

Мазкур давр мутафаккирлари адолат ҳақидаги ғоялардан келиб чиққан ҳолда уруш масаласида давр, тарихий ва ғоявий шароит нуқтаи назаридан қатор илғор ғояларни баён қилганлар. Улар бу масалада ҳам ўзларининг инсонпарварлик, халқпарварлик ғояларига содиқ қолганлари ҳолда, фақат ўз халқи ва ватанинигина эмас, бошқа халқлар ва уларнинг ватанларининг ҳам бахт-саодати ҳамда осойишталиги ҳақида қайғурганлар. Масалан, А.Навоий инсонларга ҳаддан зиёд кулфат ва мусибат келтирувчи урушларнинг асосий ижрочилари бўлмиш қора черик, яъни, тажовузкор ва босқинчи армия ҳақида бундай деб ёзади: “Ҳарбий юришдаги қора черик – яъжуж ва маъжуж деб аталган махлук гуруҳига шерик... Ишлари талаш, мумкин бўлганни таламоқ, ёт юртларни чигирткадек босиб гиёҳ ва япроқларигача яламоқ. Инсонийлик билан улар ўртасида қарама-қаршилик, мусулмонлик билан улар орасида келишмовчилик бор. Уларнинг зоти фаҳм-фаросатдан холи, барчаси ақл-идрок ва инсоф каби фазилатлардан бегона... Одамгарчиликлари йўқликда

махлуқлардан ҳам ўтадилар, ҳайвонга хос қилиқлари кўпу одамийликлари оз... Уларга одамзод жазо бериши мумкин эмас, уларни Ҳақнинг ўзи жазоласин” [23-21]..

А.Навоийнинг юқоридаги фикрларидан яна бир муҳим хулоса чиқариш мумкинки, ҳатто бу кўшин (қора черик) гўё қандайдир дин, шу жумладан ислом дини манфаати учун тузилган тақдирда ҳам, аслида, мутафаккир иборасича, “мусулмончилик билан улар орасида келишмовчилик” бор, яъни улар мусулмончиликка зид. Навоийнинг ушбу ғоялари ҳозирги давримиз учун ҳам халқаро миқёсда сиёсий ва ғоявий аҳамиятга эга.

Ҳатто, мазкур мутафаккирлар дунёқарашида динлараро ҳамда мазҳаблараро уруш ва низолар маъносизлиги, инсонийлик моҳиятига, ақлга зидлиги ҳақидаги ғоялар ҳам мавжуд. Чунончи, бундай урушларга нафрат билан боққан ва уни қаттиқ қоралаган Жомийнинг қуйидаги рубойиси мавжуд:

Эй муғбачаи даҳр, бидеҳ жоми майам,

Ки омад зи низои суннию шиа қайам.

Гўяндки, Жомий, чи мазҳаб дори?

Сад шукрки, саг суннию хар шиа найам [24-196]..

Мазмуни:

Эй соқий! Менга май бер. Суннийлар ва шиалар низосидан кўнглим айнияти. Жомий, сен қайси мазҳабдасан? – деб сўрайдилар. Юз шукрки, ит суннию, эшак шиа эмасман.

Ушбу давр Марказий Осиё мутафаккирларининг уруш масаласига бўлган муносабатларининг ўта муҳим маънавий ва ғоявий аҳамиятга эга яна бир томони шундаки, уларнинг бирортаси ҳам ўз асарларида дин учун курашга, жиҳодга даъват этмайгина қолмай, ҳатто, бу масалани мутлақо четлаб ўтганлар ҳам. Масалан, Жомий ва Навоий асарларида ижобий шох сифатида талқин қилинган Искандар ўз юришларининг мақсади қилиб қандайдир динни бошқа мамлакатларга зўрлик билан олиб кириш ва халқларни ўша дин мафкурасига бўйсундиришни эмас, балки у ёки бу мамлакатда зулм ва зўравонликни тугатиб, адолат ўрнатиш, мамлакат фаровонлиги ва фуқаролар осойишталигини таъминлашни мақсад қилиб олади.

Демак, инсон тафаккури воқеаликни идрок этиш мобайнида турли фикрлар, қарашлар, ғоя ва таълимотларни яратади. Мазмуни ва намоён бўлиш шаклларига қараб ғояларни бир қанча турларга ажратиш мумкин: илмий ғоялар, фалсафий ғоялар, диний ғоялар, бадий ғоялар, ижтимоий-сиёсий ғоялар, миллий ғоялар, умуминсоний ғоялар ва ҳоказо.

Бунинг исботи сифатида мусулмон қонунчилигининг энг нуфузли асосчиси, ватандошимиз Бурҳониддин Марғинонийнинг (1123–1197) бутун мусулмон дунёсида ўрта асрлардан бошлаб шу давргача мусулмон қонунчилиги бўйича энг мўътабар манба ҳисобланувчи “Ҳидоя” асаридан айрим фикрларни келтириш мумкин. Чунончи, исломнинг бешта фарзидан бири бўлган “закот”ни олишга ислом динига эътиқод қилувчилар ҳақли деб ҳукм чиқарилган бўлса-да, бошқа динга эътиқод қилувчилар ичида ҳам моддий ёрдамга муҳтож кишиларга хайр-эхсон, садақанинг бошқа ҳамма турлари берилиши мумкин, деб ҳукм чиқарилади: “Расулulloҳ (сав) Муозга (р.а.) “Мусулмонларнинг бойларидан закотни олгин ва уни уларнинг (мусулмонларнинг, фақирларига бергин”, - деган эдилар. Зиммийга закотдан бошқа садақалардан (яъни фитр¹ садақаси, ушр ва каффоратлардан)² берилади. Бизнинг далилимиз Расулulloҳнинг “Барча динларнинг аҳлларига садақа бераверинглар”, - деган ҳадисларидир. Агар Муозга Расулulloҳнинг юқорида зикр қилинган ҳадислари бўлмаганида эди, зиммийларга, ҳаттоки, закотдан ҳам бериш мумкин, – деб айтар эдик [15-406].

Марғинонийнинг фикрлари катта маънавий аҳамиятга эга бўлиши билан бирга, маълум даражада ғоявий ва сиёсий аҳамиятга ҳам эга. Чунки уларда, биринчидан, инсонпарварлик, инсоний мурувват, меҳр-шафқат нуқтаи назаридан фикр юритилаётган бўлса, иккинчидан, бошқа динга эътиқод қилувчиларнинг ислом давлатида нафақат моли ва жони ҳимояга олиниши ҳақида, шу билан бирга уларда моддий ёрдамга эҳтиёж сезилганида ҳам ҳимоя қилиниши ҳақида ҳукм чиқарилаяпти. Шунингдек, азалдан халқимизга хос диний бағрикенглик маълум даражада ҳуқуқий томондан ҳам эътироф этилмоқда. Бу жиҳатдан аллома қарашлари кўп миллатли республикамызда миллатлараро ва динлараро тотувликни

¹ Фитр–рамазон ойининг охирида бериладиган жон садақаси.

² Каффорат –англамасдан бирор гуноҳ қилиб қўйганлиги учун бериладиган садақа.

яна ҳам мустаҳкамлашда ва, ҳатто, ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашда катта ғоявий аҳамият касб этиши шубҳасиз.

Шу билан бирга мусулмон қонуншунослиги бўйича мусулмон давлатига савдо ёки бошқа бирор сабаб билан кирган ғайридин давлат фуқароси омонлик, яъни ҳимояга кафолат олиши шарт. Марғинонийнинг таъкидлашича, ғайридин давлатга бирор сабаб билан кирган мусулмон давлатлар фуқароси ҳам худди шундай омонлик, яъни ҳимояга кафолат олиш ҳуқуқига эга бўлади. Демак, ўрта асрлардаёқ турли динга эътиқод қилувчи давлатлар ўртасида фуқаролар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асоси бўлган ва бунга қатъий риоя қилиш талаб этилган. Шундай экан, ҳар икки ҳолда ҳам бир хил қонун-қоидага амал қилинган. Бу ҳақда “Ҳидоя”дан қуйидаги фикрни келтириш мумкин: “Мусулмонлардан бирор киши омонлик (ҳимояга кафолат) олиб дорул ҳарбга (ғайридин юртига) борса ва бу ғайридинларнинг биронтасининг ҳовлисида рикоз (бойлик) топиб олса, бу бойликни ўз эгасига қайтариб бериши лозим. Шундай қилса, хиёнатдан йироқ бўлади. Зеро ислом хиёнатдан қайтаради, унга хиёнат қилмаслик шарти билан омонлик берилган” [15-386].

Ушбу ҳолат ўрта асрлардаёқ, бир томондан, мусулмон ва ғайридин мамлакатлар ўртасида тинчлик-омонлик ўрнатиш, иқтисодий ва савдо алоқаларини ривожлантириш борасида катта сиёсий аҳамиятга эга бўлган бўлса, иккинчи томондан, мусулмон ва ғайридин халқлар ўртасида ўзаро ишонч, ҳурмат-эҳтиром ва диний бағрикенглик ришталарини мустаҳкамлашда катта ғоявий аҳамиятга ҳам эга бўлган. Шу муносабат билан Марғинонийнинг бошқа динга эътиқод қилувчиларга нисбатан диний бағрикенглик ҳис-туйғуси билан ёндашишнинг маънавий асослари ҳақидаги қуйидаги фикрлари алоҳида диққатга сазовордир: “Улар мусулмонларнинг барча молларини олиб қўйган тақдирда ҳам бизлар уларнинг барча молини олмаймиз. Чунки барча молни олиб қўйиш биз мусулмонларнинг шаънига лойиқ эмасдир. Агар улар бизлардан ҳеч нарса олмайган бўлсалар, бизлар ҳам ҳеч нарса олмаймиз. Шунда улар ҳам бизнинг тижоратчилардан тўлов олмайдилар. Зеро биз мусулмонлар макорими ахлоқ (юқори ахлоқ) соҳиби бўлишга лойиқ кишилармиз”. [15-329].

Демак, мусулмон ҳуқуқшунослигида, хусусан, ватандошимиз Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарида диний бағрикенгликнинг нафақат ҳуқуқий асослари, шу билан бирга унинг маънавий-ахлоқий томонларига ҳам катта аҳамият берилган. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаб ўтмоқ жоизки, Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари, шу жумладан унинг закот ва солиқ ҳақидаги ҳукмлари реал ҳаёт шароитига мосланганлиги, инсонпарварлик ғояларига таянганлиги туфайли, бир томондан, асрлар давомида кўпгина фақиҳлар таълимоти учун ғоявий манба бўлиб хизмат қилган бўлса, иккинчи томондан, айрим ҳукмдорлар томонидан давлатчилик ишларида энг мақбул ва нуфузли шариат қўлланмаси бўлиб хизмат қилди. “Ҳидоя”га ана шундай асосий манба сифатида таяниб, ундан улкан ғоявий озиқ олиб, мусулмон қонунчилиги бўйича туркий тилда асар яратган, уни ўз давлатчилик фаолиятида қўллашга ҳаракат қилган улкан давлат арбоби, маърифатли подшоҳ, истеъдодли шоир ва йирик олим Заҳириддин Муҳаммад Бобурдир (1483–1530). Ғайридинлардан олинадиган турли солиқлар миқдори ҳақида Бобурнинг фикрлари Марғиноний фикрлари билан ҳамоҳанг. Алломанинг

«Мубаййин»¹ асарига эътибор берайлик:

Кофири зиммий бўлса гар тожир,
Бистяк молидан олур ошир.

Кофири ҳарбий бўлса гар тужжор,
Ман сенга дейки, анда не сўз бор.
Ҳар нима тожири мусулмондин,
Куфр эли олса, сен ҳам ол ондин [16-106]

Демак, мусулмон мамлакатада ҳамма ҳуқуқлари кафолатланган ғайридиндан, худди мусулмонлардан олинганидек, молининг йигирмадан бир қисмидан солиқ олинади, ғайридин мамлакат фуқаросидан эса, улар ўз мамлакатларида мусулмонлардан қанча миқдорда солиқ олаётган бўлсалар, улардан ҳам шунча миқдорда солиқ олинади. Шуниси муҳимки, Бобур айрим ғайридин давлатларда қандайдир сабаблар билан мусулмон савдогарлар моллари

¹ Мубаййин – Бобурнинг мусулмон қонуншунослиги масалаларига оид назм билан ёзилган асари.

тортиб олинган ҳоллари аниқланганда ҳам мусулмон мамлакатларда бунга йўл қўйилмаслиги зарурлигини таъкидлайди:

Гар тамом олса молини куффор,
Ул тарйиқ олмасун мусулмонлар.
Онга онча қўйингки, чун кеткай,
Маъман¹ига озук олиб еткай.[16-104]..

Бобур Марғиновичдан катта ғоявий озиқ олгани ҳолда, ушбу ғояларни баён қилар экан, уларни ўз мамлакатадаги давлатчилик фаолиятида амалий қўллашга ҳаракат қилган ва, айтиш мумкинки, бу борада маълум муваффақиятларга ҳам эришган. Ўрта асрларга мансуб қатор манбаларда ҳам, уларга оид тадқиқотларда ҳам бу ҳақда ишончли маълумотлар бор. Бу турли ирк, миллат ва диний эътиқодга мансуб халқлар яшовчи Ҳиндистондек улкан мамлакатда ҳам ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг нисбатан таъминланишида, ўрта асрларда кўпгина мусулмон ва ғайридин давлатлар ўртасида турли иқтисодий, сиёсий ва дипломатик муносабатларнинг вужудга келиши ва маълум даражада барқарорлашувида ҳам муҳим сиёсий ва ғоявий аҳамият касб этди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтмоқ жоизки, Жомий, Навоий, Кошифий, Бобур ва бошқа мутафаккирлар адолат ҳамда адолатли бошқарув ҳақидаги қарашларни ислом дини ва шариат кўрсатмаларига татбиқ қилган ҳолда баён этишга ҳаракат қилганлар. Лекин уларнинг дунёқарашда шариат аҳқомлари фақат ақидалар асосига қурилган тушунчалар бўлмай, одамлар ўртасидаги уларнинг ижтимоий турмуши, маълум даражада реал воқелик билан боғланган алоқа ва муносабатларни билдирувчи тушунчалардир. Шу нуқтаи назардан йирик исломшунос олим Е.А.Беляевнинг қуйидаги фикрлари эътиборга лойиқдир: “Ислом ва мусулмон ҳуқуқининг ўзига хослиги шунда ифодаланадики, у кўпгина маданиятли халқлар яшаган ҳудуддаги маълум давр ижтимоий борлигини акс эттиради. Бу халқларнинг ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалари ҳамда ўтмиш маданиятларининг таъсири ўрта асрлар араб маданиятининг равнақи ва унинг инсоният маданий тараққиётидаги бениҳоя аҳамиятининг асосий сабабларидир”. [17-9]

Шу билан бирга, мутафаккирлар ўз асарларида “бир соатлик адолат 60 кунлик нафл ибодатидан афзалдир”², – деган ҳадисга суянган ҳолда “Ўз адолати билан танилган кофир подшоҳ зулмкор мусулмон подшоҳдан афзал” тамойили асосида ҳамма халқларга, турли динларга эътиқод қилувчи барча инсонларга адолат мезони билан ёндашувни тараннум этганлар.

Яна бир нарсани айтиб ўтиш жоизки, гарчи мусулмон давлатларда мамлакатни бошқариш масаласида адолат мезони шариат кўрсатмаси ва аҳқомлари асосида амалга оширилган бўлса-да, ўзбек халқи давлатчилиги тарихида реал ҳаёт воқелиги эҳтиёжлари тақозоси билан ўтмишда шаклланган қонун-қоидаларга ҳам суянилган. Шу муносабат билан тадқиқотчи Азамат Зиёнинг қуйидаги фикрлари асослидир: “Шариат деганда ўша замонларда мусулмон жамиятидаги муайян бир ахлокий-ҳуқуқий нормалар англаймоғи керак. Зеро “тўғри йўл” мазмунини берувчи шариат (аш-шариа) асосида Қуръон ва сунна ётса-да, лекин у аслида фикҳ (ҳуқуқ ва юриспруденция) учун умумий мафкуравий, диний-ахлокий манба бўлиб хизмат қилган. Демак, ҳулоса қилиб айтиш мумкинки, жамият ҳаётининг турли соҳаларини бошқаришда қадимдан жорий бўлиб келган қонунчилик (тузукчилик) ва мусулмон қонунчилиги (фикҳ) имкониятларидан ҳам фойдаланилган”. [18-185].

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, бошқа миллатлар вакилларига нисбатан халқимизга хос ҳурмат - эҳтиром, кенг феъллилик қадимий анъаналарга эга бўлган ҳамда бунинг назарий-фалсафий асослари Форобий, Беруний, Марғинович, Абдурахмон Жомий, Навоий, Бобур ва бошқа ўрта аср мутафаккирлари асарларида ёрқин намоён бўлган. Бу соф инсоний туйғу, масалан, ўзбекларда шу қадар ривожланганки, миллий-маънавий кенг феъллик уларнинг умумий маданияти ва руҳиятининг ажралмас қисмига айланиб кетган. Мазкур давр мутафаккирлари адолат ҳақидаги ғоялардан келиб чиққан ҳолда уруш масаласида давр, тарихий ва ғоявий шароит нуқтаи назаридан қатор илғор ғояларни баён

¹ Маъман – уй, манзил, паноҳгоҳ.

² Нафл ибодати – кўпроқ савоб олиш умидида қўшимча ибодат қилиш; намоз ўқиш, рўза тутиш ва ҳ.к.

қилганлар. Улар бу масалада ҳам ўзларининг инсонпарварлик, халқпарварлик ғояларига содиқ қолганлари ҳолда, фақат ўз халқи ва ватанинигина эмас, бошқа халқлар ва уларнинг ватанларининг ҳам бахт-саодати ҳамда осойишталиги ҳақида қайғурганлар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Қаранг: Хайруллаев М.М. Форобий. – Тошкент: 1975. Б. 302–303.
2. Абу Наср Форобий. Фазилят, бахт-саодат ва камолот ҳақида. –Тошкент: Ёзувчи, 2001. – Б. 27–28.
3. Бу ҳақда қаранг: Ибн Сина. Избранные философские произведения. –М.: Наука, 1980.
4. Болтаев М. Абу Али Ибн Синонинг фалсафий-ижтимоий таълимоти. –Бухоро, 2001. – Б.17.
5. Қаранг: Абу Райхан Беруни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия). –М.:1963. –С. 11.
6. Қаранг : Абу Райхан Беруни. Определение границ мест для уточнения расстояния между населенными пунктами (“Геодезия”). Т. III. –М.: 1966. –С. 83.
7. Қаранг: Холидов А.Б, Эрман Б.Т. Предисловие к “Индии” Беруни // Индия. Т. II. –М.: Наука, 1963. –С.47.
8. Ўрта Осиё халқлари хурфидрлиги тарихидан. –Тошкент:Фан,1990. Б.96.
9. Беруний. Ҳиндистон. II том. –Тошкент: Фан, 1965. –Б.27.
10. Қаранг: Беруний. Избранные произведения. VI Том. –Ташкент: Фан, 1979. –С. 140.
11. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. I том. –Тошкент: Фан,1968. – Б.283.
12. Қаранг: Шарипов А.Д. Великий мыслитель Беруни. –Ташкент: Фан, 1972. –С.144.
13. Қаранг: Джами А. Книга мудрости Искандара. Избранное. –М.: Наука,1984. –С. 337.
14. Қаранг: Бертелье Е.Э. Навои и Джами. –М.: Восточная литература, 1966. –С.283.
15. Бурхониддин Марғиноний. Ҳидоя. I- жилд . Закот китоби .-Тошкент: 2002. –Б. 406.
16. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мубаййин. –Т. 2000.–Б.104.
17. Қаранг: Шарль Р. Мусульманское право. Предиславие Е.А. Беляева. –М.: Иност. литер., 1958. –С. 9.
18. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Тошкент: Фан, 2001. –Б.185–186.
19. NO Safarova. Classification of Modern Terrorism.–International journal of Humanities and Social Science, 2011.]
20. Safarova Nigora. Terrorism:tarikhiy falsafiy takhlil – Monografiya -Toshkent:Noshir, 2009
21. Safarova Nigora,Aslanova Nigina. New Research Approach: Cognitivi Abilities of a person . –International journal of Health Sciences, 2013
22. N.O. Safarova. Terror. Violence. Destructivi –Вопросы гуманитарных наук 2010 –elibrary.ru
23. Алишер Навоий. Маҳбуб- ул қулуб (Насрий баён муаллифи Иноят Махсумов).–Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. –Б.21–22 .
24. Богоутдинов А.М. Очерки истории таджикской философии /. Избр. произв. –Душанбе, 1980, –С. 196.

ISSN 2181-1040
Doi Journal 10.26739/2181-1040

МАРКАЗИЙ ОСИЁ РЕНЕССАНСИ ЖУРНАЛИ

1 СОН, 2 ЖИЛД

JOURNAL OF CENTRAL ASIAN RENAISSANCE

VOLUME 1, ISSUE 2

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC the city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000